

УДК 378.011.3-051:377:005.963.1

О. А. Кривильова,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Бердянський державний педагогічний університет)
krivileva.lena@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Анотація

Організаційно-педагогічними умовами психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів обрано: забезпечення компетентнісної спрямованості психолого-педагогічної підготовки; оновлення змісту психолого-педагогічної підготовки з урахуванням особливостей професійної діяльності та вимог сучасності; організація акмеологічного впливу та супроводу в процесі психолого-педагогічної підготовки. Теоретично обґрунтовано реалізацію означених умов на рівні системи психолого-педагогічної підготовки, педагогічного процесу та педагогічної ситуації.

Ключові слова: компонент, психолого-педагогічна підготовка, організаційно-педагогічні умови.

Summary

The organizational and pedagogical conditions of psychological and pedagogical training of future teachers of professional and technical educational establishments are: providing the competence direction of psychological and pedagogical training of renewing the content of psychological and pedagogical training with accounting of peculiarities of professional activity and modern requirements, the organization of acmeological influence and accompaniment in the process of psychological and pedagogical training. There have been theoretically grounded the realization of giving conditions on the level of the system of psychological and pedagogical training, pedagogical process and pedagogical situation.

Key words: component, psychological and pedagogical training, organizational and pedagogical conditions.

Постановка проблеми. Інтеграція України у світовий освітній простір вимагає постійного вдосконалення національної системи освіти, зокрема професійно-технічної, що зумовлено, по-перше, тенденціями її розвитку, започаткованими в наказах Міністерства освіти і науки України “Про затвердження концептуальних засад розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в Європейський освітній простір” (2004), “Про державну цільову програму розвитку професійно-технічної освіти” (2011-2015), Указі президента про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. По-друге, низкою державних нормативно-правових документів, у яких задекларовано вимоги до професійно-педагогічної діяльності та особистості викладача (Закони України “Про освіту” (1991), “Про професійно-технічну освіту” (1998), “Про загальну середню освіту” (1999), “Про вищу освіту” (2014), Національна рамка кваліфікацій (2011), наказ МОН “Про затвердження кваліфікаційних характеристик професій (посад) педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів” (2013) тощо).

Зміни змісту і якості підготовки майбутніх кваліфікованих робітників на фоні оновлення в структурі, умовах і характері їхньої спеціальності; підвищення вимог до рівня і якості загальноосвітньої підготовки майбутніх кваліфікованих робітників, спричинених необхідністю вдосконалення професійно-теоретичної та професійно-практичної підготовки; посилення уваги до поєднання загальноосвітньої та професійної підготовки у професійно-технічних навчальних закладах, з урахуванням подальшої фундаменталізації професійного навчання в умовах суспільства знань та впровадження найсучасніших виробничих технологій; зростання ролі природничо-математичної підготовки майбутніх кваліфікаційних робітників, що відповідає вимогам високотехнологічного сучасного виробництва; формування особистості майбутніх кваліфікованих робітників з новим світоглядом, конкурентноздатністю та затребуваністю на ринку праці, здатності правильно й грамотно реалізувати самостійну діяльність на засадах самоуправління та відповідальності за її результати – все це зумовлює необхідність забезпечення професійно-технічної освіти належної якості та конкурентоспроможності, де вирішальну роль відіграють педагогічні працівники, зокрема викладачі фізико-математичних дисциплін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останнього десятиріччя різні аспекти підготовки майбутніх учителів фізико-математичних дисциплін досліджувалися вітчизняними науковцями. Так, фаховій підготовці майбутніх учителів фізики приділено увагу в сучасних докторських (І. Богданов, О. Іваницький, В. Заболотний, В. Мендерицький, В. Сергієнко, Н. Сосницька, В. Шарко, Г. Шишкін, М. Шут та інші) та кандидатських роботах (А. Медведєва, І. Ткаченко, С. Ткаченко, Л. Сидорчук та інші).

Стосовно специфіки професійної підготовки майбутніх учителів математики теоретично обґрунтовано та впроваджено у практику моделі відповідних систем та отримано на їхній основі заплановані результати. Теоретичні, методичні та дидактичні засади професійної підготовки майбутніх учителів математики на рівні фундаментальних досліджень вивчали В. Бевз, В. Моторіна, С. Раков, С. Семенець, З. Слєпкань, О. Співаковський та інші, різні аспекти підготовки досліджували М. Бубнова, К. Гнезділова, С. Карплюк, Н. Кириленко, Л. Наконечна, В. Нічишина, Л. Радзіховська, Л. Тютюн, О. Чемерис та інші. Формуванню професійної компетентності та окремих якостей особистості присвятили свої праці А. Воєвода, О. Пеньковець, Ю. Сінько, О. Томащук, І. Шахіна та інші.

Аналіз досліджень з різних аспектів підготовки майбутніх учителів фізико-математичних дисциплін вказує на прояв педагогічної складової відносно формування методичної компетентності або готовності до різноманітних дій у професійно-педагогічній діяльності, проте відсутні дослідження щодо психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів фізико-математичних дисциплін щодо діяльності в умовах професійно-технічних навчальних закладів.

Мета статті – теоретично обґрунтувати організаційно-педагогічні умови психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів (фізико-математичних дисциплін).

Виклад основного матеріалу. Ефективність психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів залежить від організаційно-педагогічних умов.

Загалом, під умовами розуміють: необхідну обставину, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь [7, 632]; те, від чого що-небудь, залежить [8]; зовнішні обставини, які детермінують виникнення певного явища, результату цілеспрямованої діяльності [10]; категорія, в якій відображено універсальні відношення предметів до тих факторів, завдяки яким вона виникає й існує [11, 703]; правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь [9, 441]. Отже, умови виконують роль каталізатора процесу, що має певні наслідки.

У педагогіці існують різні підходи до визначення змісту поняття “педагогічні умови”: відповідні фактору педагогічні обставини, які сприяють (або протидіють) проявам педагогічних закономірностей, обумовлених дією факторів [2]; сукупність об’єктивних можливостей, змісту, форм, методів, педагогічних прийомів і матеріально-просторового середовища, які спрямовані на розв’язання дослідницьких завдань [6]; які свідомо створюються в освітньому процесі й мають забезпечувати найбільш ефективно його протікання [1, 12]; обставини процесу навчання і виховання, які є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання і застосування елементів змісту, методів, а також організаційних форм навчання з метою досягнення дидактичних цілей [3, 12]; обставини, від яких залежить і на основі яких відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості [4, 291]; зовнішні обставини, які забезпечують функціонування та розвиток процесу, що вимагає певного упорядкування – організації. Організація розуміється як процес досягнення визначеності в зовнішніх і внутрішніх відносинах систем, необхідної для забезпечення стійкості їх у змінному середовищі проживання [5]. Отже, організаційно-педагогічні умови виконують роль каталізатора психолого-педагогічної підготовки та детермінують її результати, об’єктивно забезпечуючи можливість їх досягнення.

У ході дослідження нами встановлено, що психолого-педагогічна підготовка впливає на суб’єктивний стан майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів. Тобто, наслідком означеної підготовки стає психолого-педагогічна компетентність, що передбачає оволодіння певними компетенціями (удосконалення виконання основних виробничих функцій, що відповідають певним видам психолого-педагогічної діяльності – результатів учіння). Очікуваний вплив компонентів психолого-педагогічної підготовки на процес навчання майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів має такі компоненти (де ЗППП – зовнішня психолого-педагогічна підготовка, ВППП – внутрішня психолого-педагогічна підготовка):

- *цільовий* (ЗППП – спрямованість на формування психолого-педагогічної компетентності. ВППП – спрямованість на оволодіння психолого-педагогічними компетенціями; учіння протягом всього життя);
- *ціннісно-мотиваційний* (ЗППП – формування позитивної

мотивації студентів до психолого-педагогічної діяльності на основі професійних цінностей. ВППП – учіння заради самореалізації в житті та особистої кар'єри; зацікавленість у навчанні, задоволення від досягнення результату);

- *змістовий* (ЗППП – оптимальний підбір психолого-педагогічних дисциплін у навчальний план, наповнюваність навчальних програм і навчально-методичних ресурсів спрямованих на досягнення цілей. ВППП – суб'єктна позиція студента: активне оволодіння навчальною інформацією);

- *операційно-діяльнісний* (ЗППП – оптимальний вибір форм, методів, прийомів і засобів навчальної, самостійної і практично-орієнтованої діяльності студентів при вивченні психолого-педагогічних дисциплін. ВППП – суб'єктна позиція студента: відповідальність за своє навчання; самостійність; рівність у відносинах з учасниками педагогічного процесу);

- *контрольно-регулюючий* (ЗППП – контроль за рівнем академічних (особистісних) досягнень студентів, що дозволяє оперативно регулювати і коригувати змістовний і операційно-діяльнісний компоненти психолого-педагогічної підготовки. ВППП – самоконтроль за рівнем академічних (особистісних) досягнень);

- *оцінно-результативний* (ЗППП – якісна діагностика рівня академічних (особистісних) досягнень студентів та виявлення шляхів їх поліпшення. ВППП – самодіагностика рівня академічних (особистісних) досягнень).

Отже, для забезпечення можливості досягнення результатів психолого-педагогічної підготовки організаційно-педагогічні умови мають створити середовище, побудоване на компетентнісній основі; динамічному змісті, методах, формах та засобах; акценті на самостійній діяльності студентів.

Нами визначено такі організаційно-педагогічні умови психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів:

1. Забезпечення компетентнісної спрямованості психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів.

2. Оновлення змісту психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів з урахуванням особливостей професійної діяльності та вимог сучасності.

3. Організація акмеологічного впливу та супроводу в процесі психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів.

Принцип дії визначених умов можна представити схематично (див. рис. 1), де Ц, Ц₁ – це цільовий компонент зовнішньої та внутрішньої психолого-педагогічної підготовки (ППП); ЦМ та ЦМ₁ – ціннісно-мотиваційний компонент ППП; З, З₁ – змістовий компонент ППП; ОД, ОД₁ – операційно-діяльнісний компонент; КР, КР₁ – контрольно-регулюючий компонент ППП; ОР, ОР₁ – оцінно-результативний компонент ППП; У₁, У₂, У₃ – умови психолого-педагогічної підготовки; Р – результат діяльності.

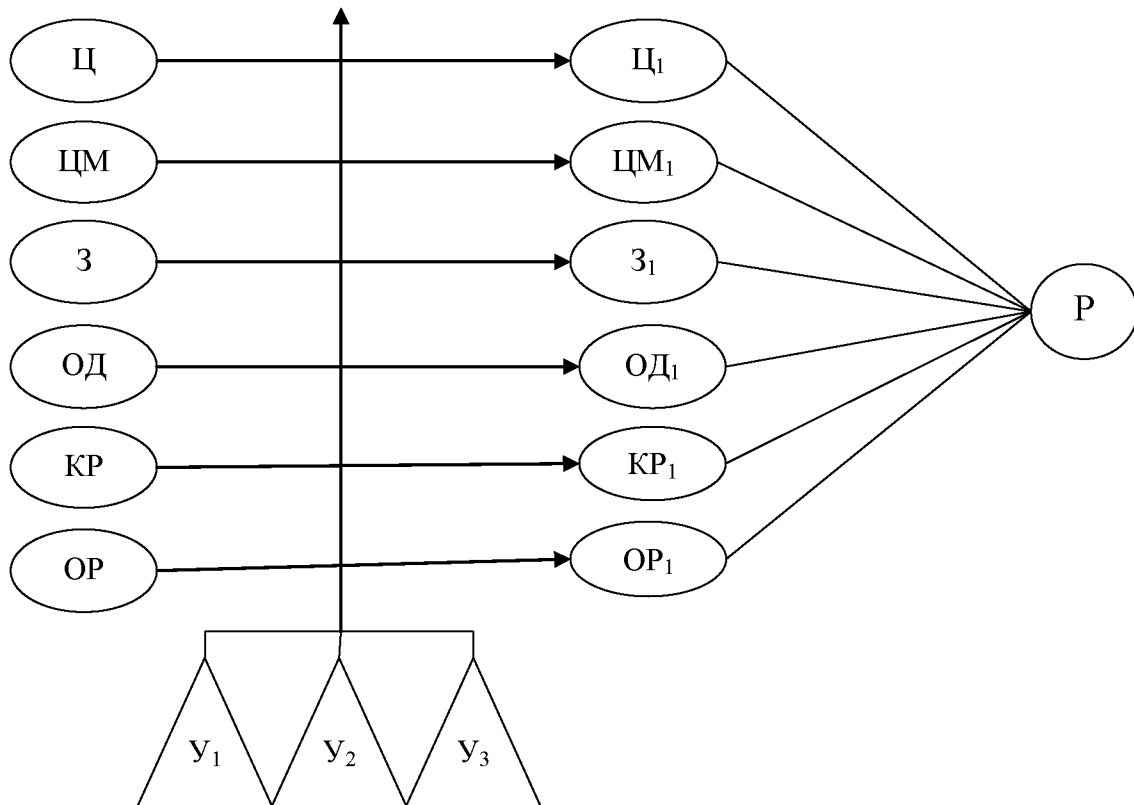

Рис. 1. Принцип дії організаційно-педагогічних умов психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів

Організаційно-педагогічні умови мають тісний взаємозв'язок у досягненні кінцевого результату – психолого-педагогічної компетентності. Кожне перетинання умовних векторів впливу на психолого-педагогічну підготовку є фактором, що забезпечує формування психолого-педагогічної компетентності в певний час у просторі.

Реалізація організаційно-педагогічних умов здійснюється на трьох рівнях: система психолого-педагогічної підготовки – педагогічний процес – педагогічна ситуація. Шляхи реалізації організаційно-педагогічних умов на рівні системи передбачають такі дії:

- *цільовий компонент* (Y_1 – визначення специфічних для психолого-педагогічної діяльності компетенцій та результатів навчання; Y_2 – визначення особливостей професійної діяльності та вимог сучасності (соціальне замовлення); Y_3 – визначення оптимумів у досягненні психолого-педагогічної компетентності);

- *ціннісно-мотиваційний компонент* (Y_1 – визначення етичних цінностей психолого-педагогічної діяльності та особливостей мотиваційної сфери студентів; Y_2 – визначення психолого-педагогічних потреб викладачів професійно-технічних навчальних закладів; Y_3 – визначення мотивів у досягненні акме психолого-педагогічної діяльності);

- *змістовий компонент* (Y_1 – наповнюваність навчальних програм і навчально-методичних ресурсів, спрямованих на досягнення цілей; Y_2 – оновлення змісту модулів дисциплін психолого-педагогічного циклу та розроблення додаткових робочих програм професійного спрямування; Y_3 – оновлення змісту психолого-педагогічної підготовки щодо педагогічної

акмеології);

- *операційно-діяльнісний* (Y_1 – оптимальний вибір форм, методів, прийомів і засобів психолого-педагогічної підготовки; Y_2 – випереджувальне реагування на потреби професійно-технічних навчальних закладів; Y_3 – вибір форм, методів, прийомів і засобів здійснення акмеологічного впливу та супроводу);

- *контрольно-регулюючий* (Y_1 – розробка змісту та інструментарію контролю рівня академічних (особистісних) досягнень студентів щодо результатів навчання та оволодіння компетенціями; Y_2 – розробка змісту та інструментарію контролю рівня академічних (особистісних) досягнень студентів щодо оволодіння теоретичними знаннями, практично-зорієнтованою та самостійною діяльностями; Y_3 – розробка змісту та інструментарію самконтролю рівня академічних (особистісних) досягнень студентів);

- *оцінно-результативний* (Y_1 – розробка критеріїв діагностики рівня академічних (особистісних) досягнень студентів у навчанні та оволодінні компетенціями; Y_2 – розробка критеріїв діагностики рівня академічних (особистісних) досягнень студентів в оволодінні теоретичними знаннями, практично-зорієнтованою та самостійною діяльностями; Y_3 – розробка критеріїв самодіагностики рівня академічних (особистісних) досягнень студентів).

Отже, реалізація організаційно-педагогічних умов на рівні системи психолого-педагогічної підготовки задає необхідну стратегію в досягненні психолого-педагогічної компетентності майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів. Від цього рівня залежить організація педагогічного процесу.

Реалізація організаційно-педагогічних умов на рівні педагогічного процесу узагальнено передбачає здійснення таких дій:

- *цільовий компонент* (Y_1 – визначення передбачуваних результатів навчання; Y_2 – визначення результатів навчання з урахуванням тенденцій розвитку професійно-технічної галузі та вимог сучасності; Y_3 – визначення оптимумів у досягненні результатів навчання);

- *ціннісно-мотиваційний компонент* (Y_1 – визначення аксіологічного потенціалу дисципліни та її впливу на мотиваційну сферу студентів; Y_2 – визначення потенціалу дисципліни в задоволенні випереджальних потреб майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів; Y_3 – вибір методів стимуляції досягненні акме у психолого-педагогічній діяльності);

- *змістовий компонент* (Y_1 – наповнюваність змісту дисципліни відносно досягнення передбачуваних результатів; Y_2 – оновлення змісту модулів дисципліни щодо професійного спрямування; Y_3 – відбір змісту для самостійного опрацювання);

- *операційно-діяльнісний компонент* (Y_1 – оптимальний вибір форм, методів, прийомів і засобів у досягненні передбачуваних результатів; Y_2 – випереджувальне реагування на потреби професійно-технічних навчальних закладів; Y_3 – вибір форм, методів, прийомів і засобів здійснення акмеологічного впливу та супроводу);

– *контрольно-регулюючий компонент* (Y_1 – розробка змісту та інструментарію контролю рівня академічних (особистісних) досягнень студентів щодо результатів вивчення окремої теми та дисципліни в цілому; Y_2 – розробка змісту та інструментарію контролю рівня академічних (особистісних) досягнень студентів щодо оволодіння теоретичними знаннями, практично-зорієнтованою та самостійною діяльностями окремої теми та дисципліни в цілому; Y_3 – розробка змісту та інструментарію самконтролю рівня академічних (особистісних) досягнень студентів щодо окремої теми та дисципліни в цілому);

– *оцінно-результативний компонент* (Y_1 – розробка критеріїв діагностики рівня академічних (особистісних) досягнень студентів щодо результатів вивчення окремої теми та дисципліни в цілому; Y_2 – розробка критеріїв діагностики рівня академічних (особистісних) досягнень студентів щодо оволодіння теоретичними знаннями, практично-зорієнтованою та самостійною діяльностями окремої теми та дисципліни в цілому; Y_3 – розробка критеріїв самодіагностики рівня академічних (особистісних) досягнень студентів щодо окремої теми та дисципліни в цілому).

Отже, реалізація організаційно-педагогічних умов на рівні педагогічного процесу задає алгоритм дій по досягненню результатів оволодіння теоретичними знаннями, практично-зорієнтованою та самостійною діяльностями окремої теми та дисципліни в цілому.

Розглянемо використання алгоритму дій реалізації організаційно-педагогічних умов на прикладі розробки дисципліни.

I. Дисципліна “Педагогічна акмеологія”.

II. Модуль 1. “Загальні засади педагогічної акмеології”.

III. Тема “Вершини професійного розвитку людини” (лекція, практичне заняття, самостійна робота)

IV. Цільовий компонент:

Y_1 – передбачувані результати: знання сутності феномену “акме” у професійному розвитку; розуміння критеріїв професійного “акме” та умов його досягнення.

Y_2 – знання концептуальних теорій досягнення “акме”, включаючи інформацію сучасних досягнень.

Y_3 – критичне осмислення основних концептуальних теорій досягнення “акме”, розуміння критеріїв професійного “акме”, умов його досягнення та бажання їх використати у власній діяльності.

V. Ціннісно-мотиваційний компонент:

Y_1 – аксіологічний потенціал: усвідомлення значення професійного розвитку для подальшої життєдіяльності, що впливатиме на пізнавальні мотиви.

Y_2 – потенціал задоволення випереджуючих потреб майбутніх викладачів ПТНЗ: спрямування на навчання впродовж життя.

Y_3 – розробка уявної професійної кар’єри.

VI. Змістовий компонент:

Y_1 – розкрити основні поняття: “акме” в професійному розвитку, акмеограма, професіоналізм, професійна компетентність, особистість професіонала, професійний розвиток, професіоналізація, професійне

спілкування, професійна діяльність, професіограма.

У₂ – на основі освітньо-кваліфікаційної характеристики виокремити вміння та навички, які сприятимуть досягненню “акме” в професійному розвитку щодо психолого-педагогічної діяльності.

У₃ – роль таланту та геніальності в професійному розвитку.

VII. Операційно-діяльнісний компонент:

У₁ – Лекція (проблемна), методи проблемного навчання (проблемно-інформаційний, створення проблемної ситуації за допомогою використання запитань), засоби: мультимедійна презентація. Практичне заняття, методи активного навчання (спільне навчання у команді), засоби: навчальні посібники, мультимедійна презентація. Самостійна робота, методи проблемного навчання (проблемно-інформаційний), засоби: навчальні посібники, роздатковий матеріал.

У₂ – запитання та проблемні ситуації мають професійний характер.

У₃ – метод емоційного стимулювання (формування пізнавального інтересу шляхом створення позитивних емоцій до запропонованого виду діяльності, підвищення зацікавленості та мотивації до навчального процесу).

VIII. Контрольно-регулюючий компонент

У₁ – виявлення знань та розумінь відносно сутності феномена “акме” в професійному розвитку; критеріїв професійного “акме” та умов його досягнення.

У₂ – теоретичне навчання: знання та розуміння понять: акме в професійному розвитку, акмеограма, професіоналізм, професійна компетентність, особистість професіонала, професійний розвиток, професіоналізація, професійне спілкування, професійна діяльність, професіограма; практично-зорієнтоване навчання: передбачають контроль виконання завдань різного рівня складності, закріплення теоретичного матеріалу; аналіз освітньо-кваліфікаційної характеристики з метою виокремлення вмінь та навичок, які сприятимуть досягненню “акме” у професійному розвитку (здійснення психолого-педагогічної діяльності); самостійна робота: знання та розуміння сутності понять “талант” та “геніальність”, витоки талановитості та геніальності, творчі прояви геніальності.

У₃ – питання для самоконтролю: У чому різниця між поняттями “талант” та “геніальність”? На чому базуються фізіологічні основи таланту та геніальності? У чому психологи вбачають подібність поведінки творчої особистості й людини з психічним відхиленням? Як проявляється обдарованість геніальних особистостей у дитинстві? Яку формулу геніальності запропонував В. Дружинін? Як творча активність може впливати на життєвий шлях талановитих і геніальних людей?

IX. Оцінно-результативний етап:

У₁ – тема за навчальною програмою оцінюється у 8 балів.

У₂ – за видами діяльності використовуємо критерії оцінювання знань, умінь, компетенцій та загальної спільної діяльності.

У₃ – критерії оцінювання самостійних робіт; критерії самооцінки.

Отже, алгоритм дій дозволяє використати весь потенціал обраної теми для досягнення оптимальної результативності в оволодінні

психолого-педагогічною компетентністю.

Реалізація організаційно-педагогічних умов на рівні педагогічної ситуації сприяє оптимальній концентрації впливу на особистість майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів.

Висновки. Організаційно-педагогічні умови забезпечують можливість досягнення кінцевих результатів психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів та створюють оптимальне середовище формування психолого-педагогічної компетентності в певний час у просторі на рівні системи, процесу та ситуації.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження полягають у теоретичному обґрунтуванні реалізації організаційно-педагогічних умов у поетапному формуванні психолого-педагогічної компетентності майбутніх викладачів професійно-технічних навчальних закладів (як кінцевого результату психолого-педагогічної підготовки).

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксарина И. Ю. Педагогические условия адаптации выпускников школ на этапе перехода от общего к высшему профессиональному образованию : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. Наук : спец. 13.00.01 / И. Ю. Аксарина. – М., 2006. – 19 с.
2. Бабанский Ю. К. Интенсификация процесса обучения / Ю. К. Бабанский. – М. : Знания, 1987. – 80 с.
3. Багдужева А. В. Педагогические условия формирования профессиональной готовности будущих специалистов с использованием информационных технологий (на примере специальностей кадастрового профиля) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. Наук : спец. 13.00.01 / А. В. Багдужева. – Улан-Уде, 2006. – 23 с.
4. Загребельна Л. В. Педагогічні умови підготовки майбутніх менеджерів у економічних навчальних закладах / Л. В. Загребельна // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фіхівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць / [редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін.]. – Київ-Вінниця : Планер, 2005. – Вип. 8 – 547 с.
5. Карпичев В. С. Организация и самоорганизация социальных систем : Словарь / В. С. Карпичев. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 279 с.
6. Назарова О. Л. Новые информационные технологии в управлении качеством образовательного процесса в колледже / О. Л. Назарова // Информатика и образование. – 2003. – № 11. – С. 79-84
7. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконт, 1999. – Т. 2. – 912 с.
8. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1987. – 664 с.
9. Словник української мови : в 11 томах [Електронний ресурс]. – Том 10. – 1979. – С. 441. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/p/10/441/2>
10. Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост.: Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко]. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 576 с
11. Філософський словник / [за ред. В. І.Шинкарука] . – 2 вид. – К.: Головна редакція УРЕ, 1986. – 800 с.

Стаття надійшла до редакції 01.09.2017